

Zoeken naar een passend gebouw

Een reconstructie van de stedelijke inpassing van het Amsterdamse stadhuis op basis van de vroedschapsresoluties, 1639-1648

Leo van den Burg

Naast het kleine aantal stadsuitbreidingen in Holland in de zeventiende eeuw¹ staat een groot aantal binnenstedelijke transformaties. In bijna alle steden moest het bestaande, middeleeuwse stadswefsel plaats bieden aan ruimtelijke ingrepen die het gevolg waren van de grote maatschappelijke veranderingen uit die tijd. In een onderzoek naar deze binnenstedelijke transformaties is het Amsterdamse stadhuis een voor de hand liggende casus.² De bouw van het stadhuis was immers de belangrijkste ruimtelijke ingreep in de belangrijkste Hollandse binnenstad.³ Het is ook een raadselachtige casus, want hoe

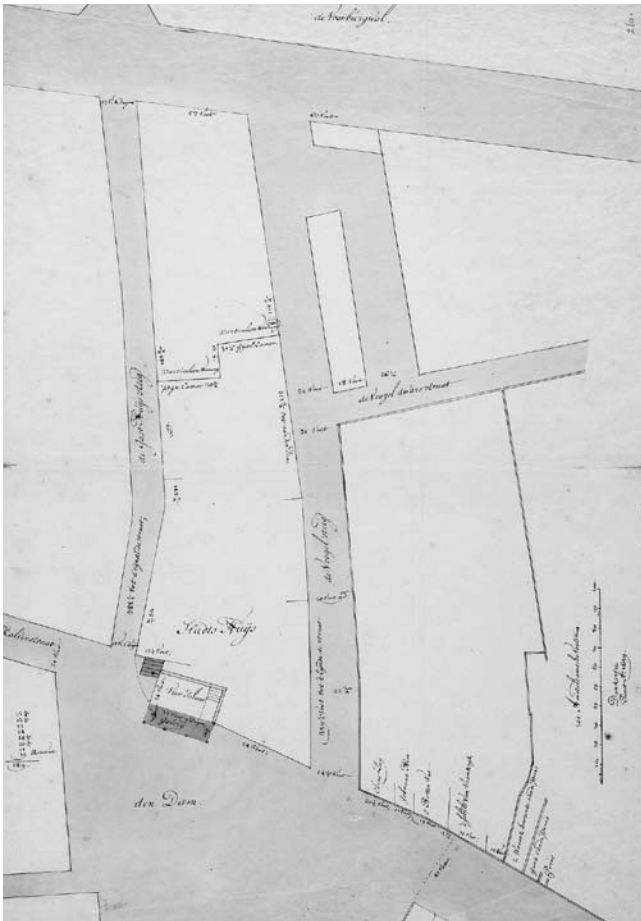

Afb. 1. Amsterdam, zicht op het Paleis op de Dam vanuit de Eggertstraat (fotograaf Ino Roëll, Stadsarchief Amsterdam, 1986)

belangrijk het gebouw ook was, het stadhuis en zijn omgeving vormden bepaald geen vanzelfsprekende ruimtelijke eenheid. Dit heeft te maken met verschillen in schaal, stijl, materiaal, monumentaliteit, gebouwtypologie, ofwel het contrast dat volgt uit de bouw van een reusachtig, classicistisch gebouw in een middeleeuwse binnenstad (afb.1).

Deze verschillen zijn zo groot dat de vraag opkomt of de inpassing van het gebouw in zijn omgeving een rol heeft gespeeld in de planning van het Amsterdamse stadhuis. Hierover is weinig bekend. In het bestaande onderzoek naar het stadhuis ligt de nadruk op het gebouw zelf.⁴ Over mogelijke stedenbouwkundige overwegingen in de planvorming is wel het een en ander geschreven, maar veel vragen blijven onbeantwoord. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat het bronmateriaal onvolledig is. Veel tekeningen en andere documenten waarvan wij weten dat zij hebben bestaan, zijn er niet meer en het beschikbare materiaal is vaak moeilijk te interpreteren. Wanneer de nu bekende documenten naast elkaar worden gelegd, wordt het duidelijk waarin het probleem schuilt. Er zijn drie soorten bronnen. In de eerste plaats zijn dit de negen resoluties – ofwel besluiten - die de Amsterdamse vroedschap over dit thema vaststelde tussen 1639 en 1648.⁵ De meest concrete informatie in deze korte teksten heeft betrekking op de afmetingen van het nieuwe gebouw. Deze veranderen keer op keer. Voor het overige bevatten de resoluties een aantal moeilijk te doorgronden omschrijvingen van bijvoorbeeld huizen die onteigend moesten worden of de plaats van het gebouw in zijn omgeving. Ter verduidelijking wordt in de teksten een paar maal verwezen naar kaarten, maar deze zijn niet meer voorhanden. De resoluties geven weinig informatie over de achterliggende bedoelingen van de vroedschap en zeggen jammer genoeg helemaal niets over de esthetische of ruimtelijke eisen voor het nieuwe stadhuis.

De tweede categorie bronnen omvat een aantal opmetingen door stadslandmeter Cornelis Danckerts de Rij.⁶ Van zijn hand bestaat een tekening uit 1639 (afb. 2), een uit 1643 (afb. 3) en een niet door Danckerts gesigioneerde tekening uit 1648 die vermoedelijk aan hem kan worden toegeschreven.⁷ Van elk van deze tekeningen is het duidelijk dat zij te maken hebben met de planning van het stadhuis, maar het zijn niet de tekeningen waarover in de resoluties wordt gesproken.⁸ De derde categorie wordt gevormd door een groep van zeven

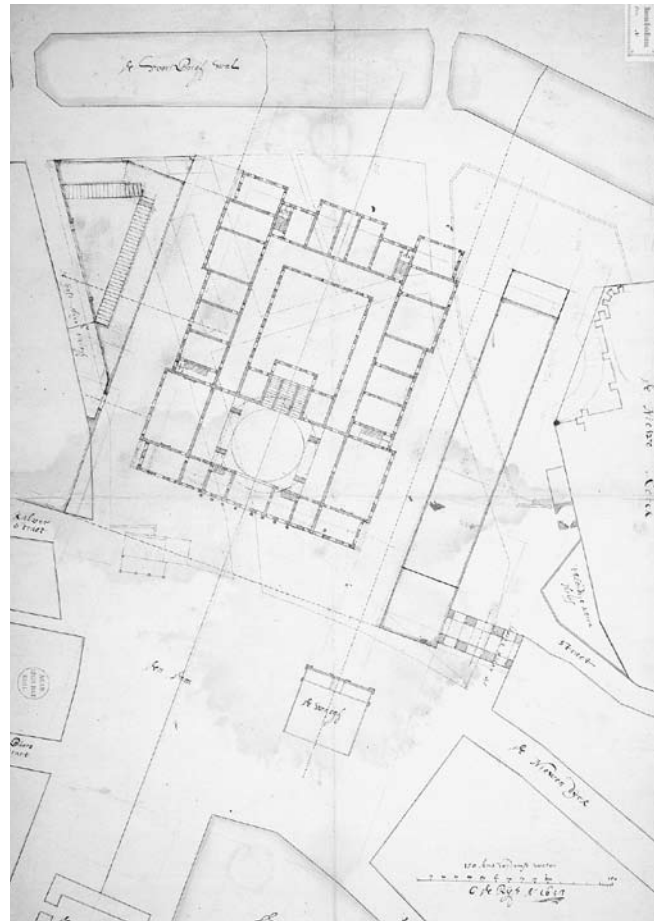
Afb. 2. Opmeting van het oude stadhuis en omgeving (Cornelis Danckerts de Rij, Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, 1639)

gebouwwontwerpen: zes ontwerpen die de eindstreep niet hebben gehaald, plus het gebouwde ontwerp van Van Campen.⁹ In de resoluties wordt op verschillende plekken verwezen naar gebouwwontwerpen, maar waarschijnlijk zijn dat andere dan de ons bekende. Er is bijvoorbeeld geen enkel ontwerp waarvan de maten overeenkomen met die genoemd in de resoluties. Van diverse ontwerpen is daarnaast onbekend wie de architect is. Bovendien kan geen van de ontwerpen exact worden gedateerd.¹⁰

De drie soorten documenten staan in principe los van elkaar. Het ontbreken van kruisverbanden maakt het moeilijk deze in een logisch verband te plaatsen. Sommige bronnen lijken elkaar zelfs uit te sluiten. Al zolang er onderzoek wordt gedaan naar de planvorming rond het Amsterdamse stadhuis, is er daarom een aantal vragen dat niet kan worden beantwoord. Deze vragen kunnen als volgt worden samengevat:

1. Wanneer zijn de gebouwwontwerpen gemaakt en door wie?
2. Hoe moesten deze ontwerpen worden ingepast in hun omgeving?

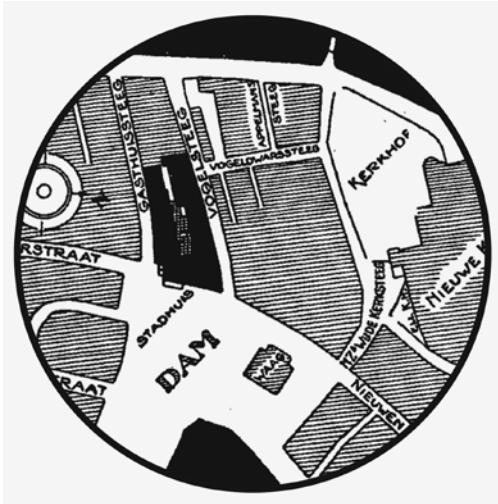
In de onderstaande tekst wordt een antwoord geformuleerd op de tweede vraag. Uit de resoluties van de vroedschap kan voor sommige data zeer precies worden afgeleid hoe de kavel

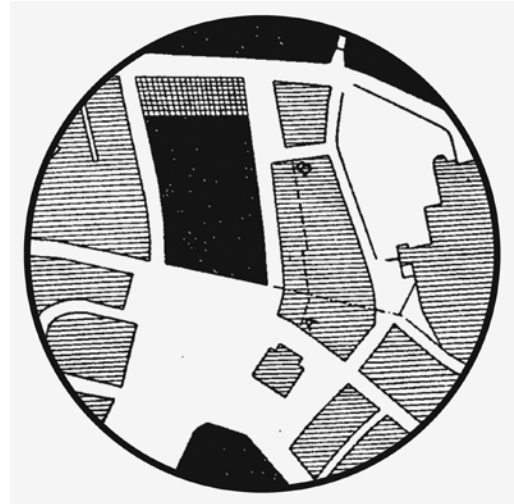
Afb. 3. Tekening van de Dam met daarin een ontwerp voor het nieuwe stadhuis (gesigeneerd Cornelis Danckerts de Rij, Universiteitsbibliotheek, Universiteit Leiden, 1643)

voor het stadhuis moest worden ingepast tussen Dam, Nieuwezijds Voorburgwal en Nieuwe Kerk. Op basis hiervan blijkt een samenhangende reconstructie van alle negen resoluties mogelijk die de overige bronnen in een logisch verband kan plaatsen. De resoluties bieden voor veel openstaande vragen een verrassend eenvoudig antwoord.

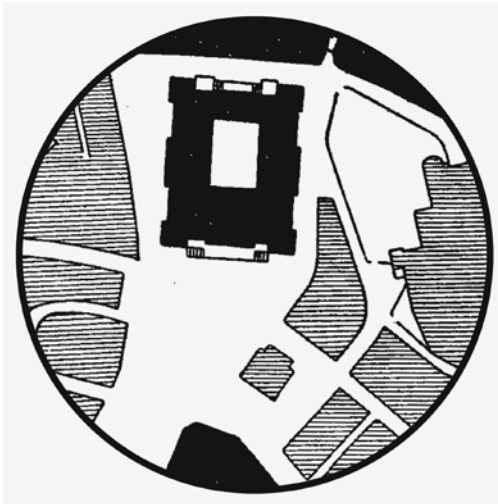
Het artikel begint met een analyse van de gebruikelijke opvatting over de planning van het stadhuis. Het laat zien hoe deze is ontstaan, welke interpretatiefouten daarbij zijn gemaakt en welke tegenstrijdigheden dit heeft opgeleverd. Vervolgens wordt in beeld gebracht hoe de resoluties op een alternatieve manier kunnen worden gelezen en hoe dit tot een nieuw, coherent beeld leidt van de planning van het stadhuis. Het onderzoek werpt een nieuw licht op de intenties van de Amsterdamse vroedschap. Tot nu toe kwam deze naar voren als een onzekere opdrachtgever die wel een mooi stadhuis wilde, maar niet wist hoe zij dit in de stad moest plaatsen.¹¹ De reconstructie laat zien dat de vroedschap bij de inpassing van het gebouw duidelijk herkenbare functionele en esthetische doelen met elkaar in evenwicht probeerde te brengen. Hierbij sloten de architectonische en stedenbouwkundige ambities elkaar niet uit, maar vulden deze elkaar aan.

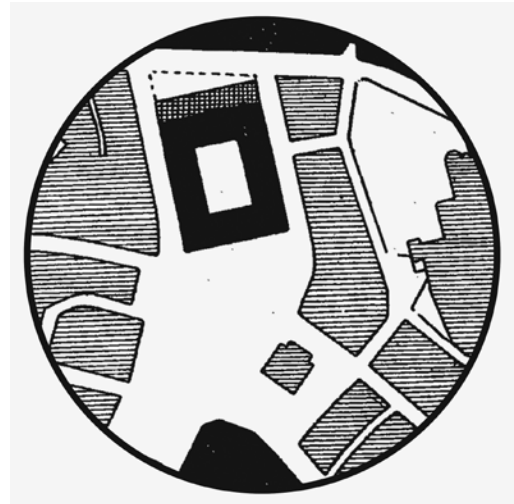
a. 28 januari 1639

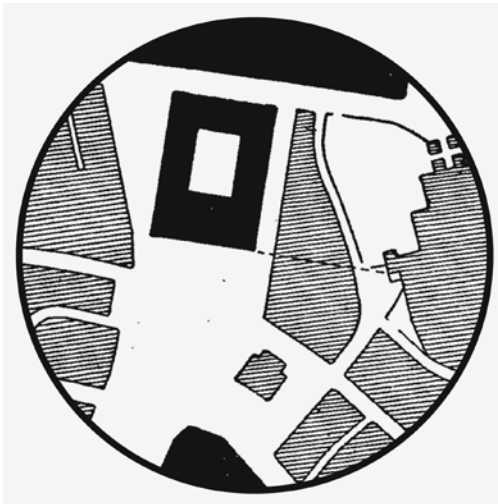
b. 5 maart en 10 december 1642

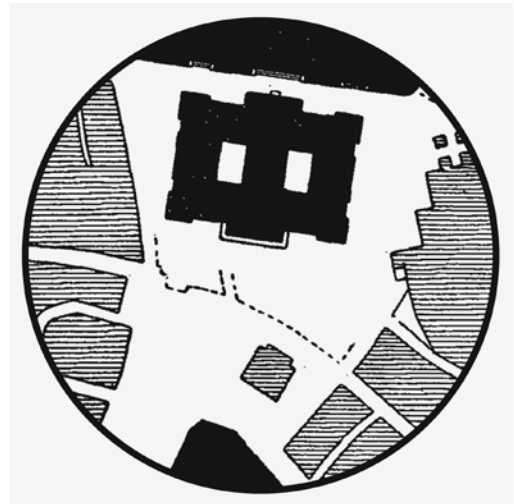
c. Vingboons, ca. 1643

d. 3 december 1646

e. 8 april 1647

f. 18 juli 1648

De reconstructie van Boeken uit 1919

A. Boeken heeft in 1919 als eerste geprobeerd om de resoluties van de vroedschap in een logisch verband te plaatsen met de toen bekende gebouwwontwerpen en opmetingen.¹² Hij stelde een chronologie in de gebouwwontwerpen voor en vertaalde de ruimtelijke informatie uit de resoluties in een serie van zes eenvoudige kaartjes (afb. 4).¹³ De vragen die Boeken met de kaartjes probeerde te beantwoorden waren die welke vorm de bouwkavel had en hoe deze geplaatst moest worden in het plangebied. De vorm van de kavel was tot en met 1642 onregelmatig en moeilijk te reconstrueren.¹⁴ Vanaf 1645 was het duidelijk dat de kavel rechthoekig moest zijn, maar over de oriëntatie ervan geven de resoluties slechts summier aanwijzingen.¹⁵

De tekeningen van Boeken wekken de indruk dat de vroedschap twijfelde tussen twee posities van het gebouw: in sommige tekeningen heeft het gebouw dezelfde oriëntatie als het oude stadhuis, in andere heeft het de oriëntatie die het gebouw nu heeft. In combinatie met zijn tekst wordt echter duidelijk dat Boeken aannam dat de vroedschap gedurende de periode 1639-1646 eenzelfde oriëntatie als het oude stadhuis voor ogen had en dat het gebouw in 1647 werd gedraaid in zijn huidige positie.¹⁶

De interpretatie van Boeken bevat een aantal ongerijmdheden waarvoor sindsdien geen bevredigende oplossing is gevonden. In de eerste plaats is dat de ongemakkelijke positie van het gebouw aan de Dam tot 1647 (zie bijvoorbeeld afb. 4d). De scheve plaatsing van de kavel levert een dusdanig slechte oriëntatie op, dat men alleen maar kan concluderen dat de stedenbouwkundige inpassing van het gebouw de vroedschap in deze tijd blijkbaar niet interesseerde. Dit is vreemd omdat alle bekende gebouwwontwerpen classicistisch en monumentaal zijn. De interpretatie van Boeken stelt ons daarom voor een principieel probleem om de stedenbouwkundige en architectonische ambities van de vroedschap in samenhang te zien. Daarnaast laat Boeken in zijn reconstructie een inpassing zien van een ontwerp van Philips Vingboons dat wordt gedateerd rond 1643 (afb. 4c). Dit ontwerp is zo groot dat het niet in de locatie past wanneer het dezelfde oriëntatie heeft als het oude stadhuis. Het moet los komen van de Gasthuissteeg. Boeken kan geen verklaring geven voor deze onderbreking in zijn reconstructie¹⁷. Een derde vraagteken is het besluit uit 1642 om de rooilijn van de voorgevel te draaien in de richting van het Ellendige Kerkhof (afb. 4b). De verklaring van Boeken hiervoor is dat de vroedschap een ruimer plein wilde met een beter zicht op het stadhuis. Dit is een onbevredigende suggestie omdat de relatie tussen gebouw en plein op andere aspecten juist achteruit gaat.¹⁸ In 1647 besluit de vroedschap het gebouw nogmaals te draaien, nu in de richting van het zuidtransept van de Nieuwe Kerk (afb. 4e). Ineens krijgt het gebouw een geheel andere, maar nog steeds niet ideale positie aan de Dam. In de tekst van de resolutie wordt op dit besluit geen bijzondere nadruk gelegd. Het effect ervan in de tekening is echter ingrijpend. Voor deze discrepantie is in de bronnen geen verklaring te vinden.

De belangrijkste aanleiding om de reconstructie van Boeken ter discussie te stellen kwam van Boeken zelf. In 1948 ontdekte hij namelijk een tekening uit 1643, die is ondertekend door de Amsterdamse landmeter Cornelis Danckerts de Rij (afb. 3).¹⁹ Deze tekening - waarover later meer - laat een ontwerp voor een gebouw zien in een heel andere positie ten opzichte van de Dam zien dan Boeken in zijn reconstructie voor mogelijk hield. Stadhuis en Dam hebben hier een monumentale ruimtelijke samenhang. Wanneer men de tekening van Cornelis Danckerts inpast in de reconstructie uit 1919 vormt deze daarmee een vreemd contrast. Hoe is dit contrast te verklaren? Mogelijk is Boeken's reconstructie correct en ging de tekening van Danckerts bewust tegen de wens van de vroedschap in. Het is echter ook mogelijk dat de tekening van Danckerts juist wel overeenkomstig de wens van de vroedschap was. In dat geval klopt de reconstructie van Boeken dus niet.

Vanuit stedenbouwkundig oogpunt ligt hier een belangrijke vraag, omdat de vroedschap in het ene geval geen besef leek te hebben hoe zij haar nieuwe pronkgebouw moest plaatsen en in het andere geval juist een zeer geordende omgeving op het oog had. Boeken heeft zelf geen poging meer gedaan deze hiaat te verklaren.²⁰ Latere auteurs kwamen op de tekening van Danckerts terug, maar dan vooral op de vraag wie de auteur was van het ontwerp dat op de tekening is te zien en niet, of slechts zijdelings op de vraag of de tekening een nieuwe interpretatie van de vroedschapsresoluties nodig maakte.²¹ Wat betreft de resoluties spitst de literatuur zich vooral toe op het vinden van een correcte chronologie in de gebouwwontwerpen. Voor de inpassing van de ontwerpen aan de Dam en de stedenbouwkundige overwegingen die hierbij mogelijk een rol hebben gespeeld is de reconstructie van Boeken nog steeds de conventie, ondanks de vraagtekens.²²

De interpretatie van Boeken verklaard

Om uit te vinden of Boeken in zijn reconstructie een fout heeft gemaakt, is het belangrijk te begrijpen waarop zijn interpretatie is gestoeld. De schuine plaatsing van de kavel aan de Dam is het grootste probleem. Zij wordt niet in de resoluties genoemd en is noch in overeenstemming te brengen met de tekening van Danckerts uit 1643, noch met de uiteindelijk gebouwde situatie. Hoe is Boeken op dit idee gekomen? Hiervoor levert een andere tekening van Cornelis Danckerts de Rij een aantal aanknopingspunten (afb. 2). In 1639 maakte hij een opmeting van het oude stadhuis met omgeving. Boeken zegt hierover: "(...) het (is) toch zeker niet gewaagd deze tekening te beschouwen als het eerste vastleggen van den vorm en afmetingen van het nieuwe Stadhuisplan".²³ Hoewel de tekening niet in de resoluties wordt genoemd, zijn er verschillende argumenten te vinden die de aanname van Boeken ondersteunen: de tekening stamt uit 1639, het jaar waarin de vroedschap besloot na te gaan denken over een nieuw stadhuis; de tekenaar is de stadslandmeter, hetgeen een verband legt met een op dat moment actuele stedelijke opgave; de uitsnede van de tekening is beperkt en

a. 28 januari 1639

b. 28 januari 1640

c. 5 maart 1642

d. 10 december 1642

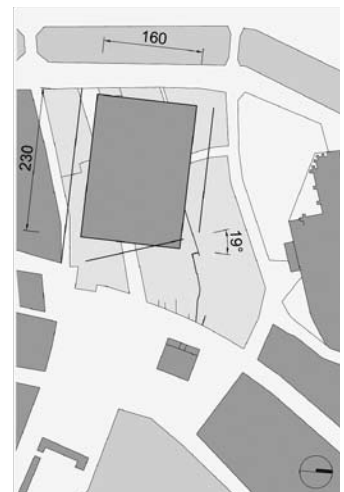
e. Danckerts, 1643

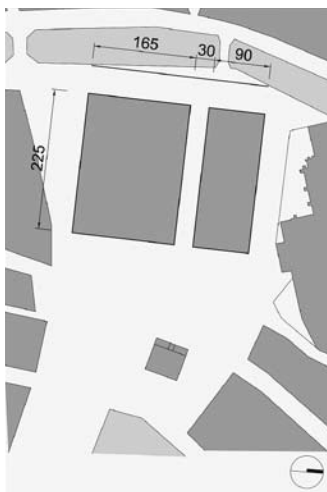
f. 20 november 1645

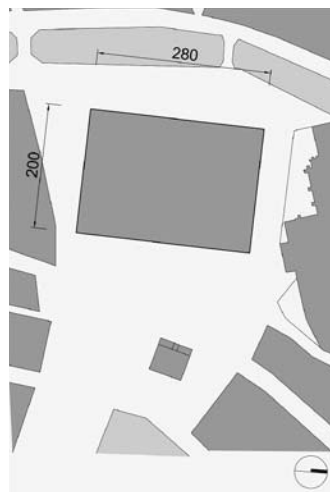
g. 3 december 1646

h. 8 april 1647

i. 28 april 1648

j. 18 juli 1648

Afb. 5. Een analyse van Boeken's reconstructie (tekening auteur)

staat geen inpassing van grote gebouwen met een andere oriëntatie toe; in de tekening staan geen erfscheidingen, behalve een opvallende dubbele lijn die ongeveer parallel loopt aan de Gasthuissteeg; de afstand tussen de steeg en deze erfscheiding ligt niet ver af van de maten die in de eerste resoluties worden genoemd.²⁴ Wanneer men deze tekening als uitgangspunt neemt, kan men snel het idee krijgen dat de vroedschap oorspronkelijk van plan was een stadhuis te bouwen op dezelfde plek en met dezelfde oriëntatie als het oude stadhuis.

De eerste resolutie waarin de vroedschap concrete eisen op tafel legt voor het nieuwe stadhuis is die van 28 januari 1640. Ook wanneer we de maten uit deze resolutie vergelijken met die uit de opmeting van Danckerts, is het niet moeilijk om het door Boeken geschetste beeld terug te vinden (afb. 5b). De vroedschap geeft aan de burgemeesters toestemming: "(...) om, bij provisie, op de breedte, van 150 voeten voor aen den Dam, behalven twee mael 25 oft 30 voeten tot twee straeten, ende op de diepte van 280 voeten, strekkende van den Dam aff tot op de Nieuwezijds voorburghwal toe, tot taxatie vanden heeren Schepenen, aen te neemen de gronden ende hujsen, op die diepte ende breedte gelegen, die tot de grondt van 't voorschr. Stadhuys noodigh zouden mogen wezen".²⁵

De door Danckerts opgemeten lengte van de Gasthuissteeg is 288 voet. Weliswaar komt de in de resolutie genoemde lengtemaat van 280 voet hiermee niet overeen, maar grote nauwkeurigheid lijkt hier niet de bedoeling van de vroedschap. De resolutie bevat globale afmetingen en richtingen en biedt bijvoorbeeld een keuzemogelijkheid in de straatbreedte en het aantal te onteigenen huizen.²⁶ Met de opmeting van Danckerts in gedachten, ligt het bij deze lengtemaat voor de hand te denken dat het nieuwe stadhuis aan de Gasthuissteeg moest liggen. In combinatie met de eis voor een voorgevel aan de Dam, levert dit een kavel op dat net zo onregelmatig is als het oude, alleen een stuk groter.

Boeken constateert dan ook dat de vroedschap in deze fase blijkbaar nog geen classicistisch, orthogonaal gebouw voor ogen had. Dat past immers niet op deze kavel. Hij introduceert in zijn tekst een geveltekening met een maatvoering die lijkt te passen bij het vroedschapsbesluit uit 1640.²⁷ Mede op stilistische gronden schrijft Boeken dit ontwerp toe aan Philips Vingboons. Hij zegt over dit ontwerp: "Opmerkelijk is het, dat de Vroedschap zich blijkbaar niet vereenigen kon met de voorgevelrooilijn, die loodrecht op de diepterichting van het gebouw stond. (...) een strak monumentaal plan met een grootschen symmetrischen opbouw in den geest der klassieke idealen was niet mogelijk".²⁸ Boeken suggereert hiermee dat het ontwerp van Vingboons op dat moment blijkbaar nog te ver ging voor de vroedschap: "Wel droomden de burgemeesters van een grooter stadhuis, natuurlijk in den nieuwen geest der Renaissance, maar zij konden zich nog niet losmaken van de oude situatie en omgeving".²⁹

De volgende resolutie betreffende het nieuwe stadhuis is van 5 maart 1642. Hiervan is door Boeken een tekening gemaakt (afb. 4b). De tekst geeft veel preciezere maten dan die van twee jaar eerder. Er staat "(...) dat men de grondt vant selve

nieuw te maeke Stadhuys zal neemen op de breedte van 162 voeten langes den Dam, oft zes, zeven, acht oft tien voeten breeder, indien 't werk zulx vereyscht; rooyende van 't hoekhuys staende in de Kalverstraet op den hoek van de Gasthuys steegh, aff, tot op het ellendighe kerkhoff aen, Streckende van den Dam af tot op de Nieuwezijds voorburghwal toe, laetende ten wederzyde leggen een straet van 26 voeten breedte, lang ofte diep dezelve grondt aen de zuydzyde 292 ende aen de noordzyde 328 voeten gelijk de caerte, daer van by den Schets geteekent, uytwijst".³⁰ De maat uit de resolutie en de lengte van de Gasthuissteeg komen op vier voet na overeen. Bovendien bevestigt de inpassing van de maten in de omgeving dat de rooilijn aan de Dam inderdaad in de richting van het Ellendige Kerkhof loopt (afb. 5c). Boeken moet hierin een duidelijke bevestiging hebben gezien van zijn aanname om de Gasthuissteeg aan te houden als richtsnoer in zijn reconstructie.

De resolutie van 10 december 1642 biedt een volgend aanknopingspunt in de reconstructie van de gang van zaken. Er wordt besloten "(...) het Stadhuys aen te leggen op der grootte van breedte ende langte op de Caerte aenghewezen, naemelijk ter breedte in de winkelhaeck van 155 voeten en ter langte aen de Noordzyde van 266, ende aen de Zuydzyde van 233 voeten, ende de voorschr. straet in plaets van XXVI, dertigh voeten wijdt te maecken." De precisie uit de vorige resolutie is gebleven. De belangrijkste opmerking in deze passage is die over de kavelbreedte van 155 voet "in de winkelhaeck".³¹ Deze opmerking kan op meerdere manieren worden geïnterpreteerd. Het is duidelijk dat er sprake is van een rechte hoek in de kavel, maar waar zit deze? Boeken vatte de opmerking zo op dat de breedte van de kavel loodrecht op de lange zijde gelezen moest worden en niet meer parallel aan de oude rooilijn langs de Dam (afb. 4b en 5d). De twee lange zijdes van de kavel lopen dus evenwijdig. Ertussen is een lijn te trekken van 155 voet die op beide loodrecht staat. De rechte hoek heeft dus geen betrekking op de voor- of achterkant van de kavel. Dit lijkt niet gek, omdat voor de lange zijdes verschillende maten worden gegeven. Een rechthoekig kavel is dus in principe niet mogelijk. Denkend vanuit een oriëntatie van de kavel aan de Gasthuissteeg, is de optie met de rechte hoek in het midden de enig mogelijke. Wanneer deze aan de voor- of achterzijde zou liggen, verliest men ofwel de oriëntatie op het Ellendige Kerkhof, of komt uit op een kavelvorm die niet meer is te relateren aan z'n omgeving. Boeken concludeert dus dat de rechte hoek niet aan een van de korte zijdes zit en ziet verder geen reden zijn visie op de oriëntatie van de kavel aan te passen. Dit blijft zo tot de resolutie uit 1647, waarin de vroedschap besluit het gebouw te draaien en elke relatie met de positie en oriëntatie van het oude stadhuis verdwijnt.

Boeken's reconstructie tot 1647 is dus gestoeld op de aanname dat het nieuwe stadhuis parallel aan de Gasthuissteeg moest komen te liggen. Hij werd op dit spoor gebracht door de opmeting van Cornelis Danckerts uit 1639. We hebben gezien dat verschillende kenmerken uit deze tekening een positie van het gebouw langs de Gasthuissteeg suggereren.

a. 28 januari 1639

b. 28 januari 1640

c. 5 maart 1642

d. 10 december 1642

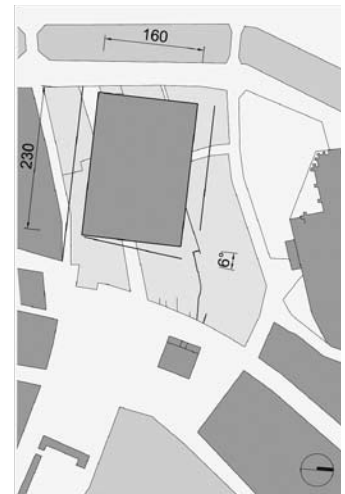
e. Danckerts, 1643

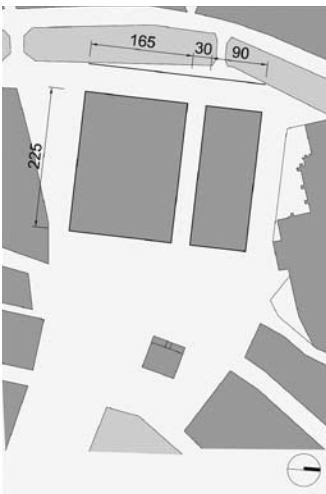
f. 20 november 1645

g. 3 december 1646

h. 8 april 1647

i. 28 april 1648

j. 18 juli 1648

Afb. 6. Een alternatieve reconstructie (tekening auteur)

Een vergelijking van de maten uit de tekening met die uit de resoluties lijkt deze aanname te bevestigen.

Een alternatieve reconstructie

Een zwak punt uit de reconstructie van Boeken is dat hij de resoluties van de vroedschap pas kan verklaren met behulp van een tekening die niet in deze teksten wordt genoemd. Het blijkt echter goed mogelijk een coherente reconstructie te maken die alleen gebruik maakt van gegevens uit de resoluties. Laten we nog een keer kijken naar de twee resoluties uit 1642. De nauwkeurige aanduiding van de maten biedt een sleutel voor de interpretatie van deze twee teksten. Hiervoor is het nodig dat men de koppeling van het stadhuis aan de Gasthuissteeg loslaat. Zoals gezegd is deze alleen gesuggereerd door de tekening van Dankerts uit 1639. De vroedschapsteksten zeggen hier niets over.³²

Wanneer men de opmerking over de “breedte in de winckelhaeck” in de resolutie van 10 december 1642 zo interpreteert dat de rechte hoek aan de voorzijde van de kavel ligt, dan levert dat een kavelvorm op zoals te zien in afbeelding 6d. De verschillende lengtes van de lange zijden leveren een schuine achterzijde op die zo aan de Nieuwezijds Voorburgwal kan worden gelegd dat aan de Dam een vrijwel orthogonale pleinruimte ontstaat. De inpassing trekt de aandacht omdat deze sterke overeenkomsten heeft met de tekening van Cornelis Danckerts de Rij uit 1643 (zie afb. 6e). Van de resolutie van 5 maart 1642 blijkt een zelfde alternatieve interpretatie mogelijk (afb. 6c). Hier is te zien dat de kavel bijna tot op de voet nauwkeurig kan worden ingeklemd tussen de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal en de hoek van de Kalverstraat. Ook hier loopt de schuine achterzijde van de kavel precies evenwijdig aan de Voorburgwal. De voorzijde van de kavel komt, overeenkomstig de tekst uit de resolutie, los van de bestaande rooilijn en loopt op het Ellendige Kerkhof aan.³³

De twee tekeningen delen een aantal opvallende kenmerken. In de eerste plaats is het nieuwe stadhuis vanaf de Dam gezien precies ingekaderd tussen de bebouwing aan de zuidzijde van de Dam en de Waag. In de tweede plaats vormt het nieuwe stadhuis, samen met de Waag en het tegenoverliggende Huis onder ‘t Zeil een stedenbouwkundig ensemble rond een plein. Drie van de vier zijdes daarvan worden gevormd door een belangrijk openbaar gebouw. Deze punten zijn ook terug te vinden in de reconstructie van Boeken. Elk gebouw met een voorgevel aan de Dam zou deze eigenschappen hebben. Er zijn echter ook kenmerken die niet in Boeken’s visie passen. Zo bieden de kavels de mogelijkheid tot het plaatsen van een rechthoekig gebouw aan de Dam, wat overeenkomt met alle bekende ontwerpen voor het stadhuis. Dit zou worden begeleid door nieuw aan te leggen straten die de Dam en brug over de Nieuwezijds Voorburgwal direct met elkaar verbinden.

Laten we vervolgens nog een keer kijken naar de resolutie uit 1640.³⁴ Er worden in deze tekst alleen een breedtemaat aan de Dam en een kaveldiepte gegeven. Op welke manier deze “tot aan de Nieuwezijds voorburgwal toe” strekt is niet vermeld.

Hoewel het niet zeker is, is het wel goed mogelijk dat ook deze resolutie uitging van een orthogonaal kavel. In zekere zin is dit ook wat men verwacht wanneer geen verdere informatie over een afwijkende vorm wordt gegeven. Het is opvallend dat de rotatie van een rechthoekig vlak van 280 bij 150 voet een positie van het gebouw mogelijk maakt die enerzijds aansluit op de Nieuwe Kerksteeg en anderzijds tot een monumentale inpassing van het gebouw aan de Dam leidt (afb. 6b).

In de resoluties tussen 1642 en 1647 zijn geen duidelijke aanknopingspunten te vinden voor de oriëntatie van het gebouw. Dit kan betekenen dat deze niet ter discussie stond en bleef zoals in 1642. Het kan ook betekenen dat er alternatieven zijn overwogen waarover de bronnen zwijgen. Wanneer wij de oriëntatie van de kavel in 1642 als uitgangspunt nemen dan blijkt er in ieder geval een helder verband te leggen tussen de positie van het gebouw in 1642 en in 1647. De resolutie van 20 november 1645 stelt: “(...) dat men het nieuw Stadthuys maecten sal 160 voeten breedt ende 200 voeten lang, en ‘t geen daer meerder is op de kaert, daer van in den Raedt vertoont, weghneemen tot op 58 voeten nae aen de Burghwal (...)”.³⁵ Wanneer wij de oriëntatie uit 1642 overnemen, leiden deze maten tot de volgende tekening (afb. 6f). Op 3 december 1646 wordt besloten het gebouw 30 voet langer te maken.³⁶ Het is onduidelijk of dit aan de voorzijde of aan de achterzijde moet zijn. Wanneer we vasthouden aan de eerdere eis van een afstand van 58 voet tot aan de Voorburgwal, leidt dit tot de volgende tekening (afb. 6g). Dit zou de toestand zijn voor het besluit uit april 1647 om de kavel voor de tweede maal te draaien. Wanneer wij de grootste van de twee kavels uit de tekening van april 1648 over deze reconstructie leggen (afb. 6i), dan ligt de conclusie voor de hand dat een draaiing om de zuidoosthoek van de kavel moet hebben plaatsgevonden. De twee kavels komen dan vrijwel exact op elkaar te liggen (afb. 6h).

Over de oriëntatie van het gebouw tussen 1642 en 1647 is dus weliswaar niets met zekerheid te zeggen, maar de bovenstaande analyse, gelegd naast de tekening van Danckerts uit 1643 en het ontwerp van Vingboons uit dezelfde tijd, rechtvaardigt de aanname dat in deze jaren de oriëntatie van het gebouw was zoals bepaald in 1642. Daarmee is het mogelijk om alle vroedschapsresoluties in een logisch verband te plaatsen. De resoluties geven dus niet alleen concrete informatie over de afmetingen van de kavel, maar ook voldoende (zij het impliciete) aanknopingspunten over de oriëntatie ervan. Dat hierover zo weinig in de resoluties is te lezen komt niet doordat zij onvolledig zijn, maar omdat de oriëntatie van het gebouw lange tijd niet ter discussie stond. Waar dat wel zo was, bijvoorbeeld in 1647, is deze richtingsverandering terug te voeren op een eerder besluit.

Een aantal zwakheden uit de reconstructie van Boeken is nu ondervangen: de kavel biedt van aanvang aan de mogelijkheid om er een rechthoekig gebouw op te plaatsen, de tekening van Cornelis Danckerts uit 1643 valt in deze reconstructie niet meer uit de toon, maar vormt hiermee een vanzelfsprekend geheel en het ontwerp van Philips Vingboons past zonder problemen in de omgeving. Bovendien is men voor deze reconstructie niet meer afhankelijk van de niet ondubbelzinnig

nig te plaatsen opmeting van Danckerts uit 1639. Alle benodigde informatie komt uit de resolutieteksten zelf.

Kerkhof en kerkdeur

Een interessante vraag blijft hoe wij de richtingsveranderingen uit 1642 en 1647 moeten interpreteren, enerzijds omdat de formulering in de resoluties de vraag oproept of deze door het kerkbestuur werden afdgedwongen, anderzijds omdat de ruimtelijke gevolgen ervan niet zonder meer positief te beoordelen zijn. Biedt de alternatieve reconstructie aanleiding om deze twee gebeurtenissen anders te waarderen?

De eerste richtingsverandering wordt beschreven in de resolutie van maart 1642. Daarin wordt gezegd dat de voorzijde van de kavel loopt van de hoek van de Kalverstraat in de richting van het Ellendige Kerkhof.³⁷ Het kerkhof ligt niet in het verlengde van de tot dan toe bestaande rooilijn langs de Dam. Blijkbaar was het de bedoeling dat het nieuwe stadhuis een andere oriëntatie ten opzichte van de Dam moest krijgen. In Boeken's reconstructie blijft de positie van de kavel zelf ongewijzigd, alleen de rooilijn aan de Dam verandert van richting (afb. 4b). Dit leidt niet tot een wezenlijk andere relatie tussen gebouw en plein, maar de situatie is wel minder helder dan voorheen: de nieuwe rooilijn biedt nog steeds niet de mogelijkheid om een orthogonaal gebouw te plaatsen, de relatie van het stadhuis met de Waag wordt zwakker en de vier zijden van de Dam zouden een minder regelmatige ruimte omsluiten. De belangrijkste ruimtelijke kenmerken blijven behouden en toch lijkt het alsof de situatie er alleen maar op achteruit gaat. Waarom bleef het dan niet bij het oude?

De reconstructietekening van 5 maart 1642 biedt een eenvoudig antwoord op deze vraag (afb. 6c). Met de opmerking over het Ellendige Kerkhof werd niet zozeer gedoeld op een andere rooilijn van de voorgevel, maar op een andere oriëntatie van de gehele kavel. De draaiing was niet omwille van een andere positie van het gebouw aan de Dam, maar om een verbinding te kunnen leggen tussen de Dam en de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal. Een iets minder regelmatige vorm van de Dam werd hierbij op de koop toe genomen. We zien hier dat door de aanpassing van de oriëntatie van de kavel het midden werd gehouden tussen verschillende wensen over de stedelijke inpassing van het blok. De ruimtelijke kwaliteiten van de Dam werden afgewogen tegen een goede verkeersdoorstroming in het gebied. Zij werden door de vroedschap in samenhang gezien. Er was sprake van pragmatiek, maar alleen voor zover wezenlijke principes niet overboord hoefden. Het Ellendige Kerkhof zelf speelt in dit verhaal geen rol. Zij wordt in de resolutie alleen genoemd om een richting vast te leggen. De reconstructie laat zien dat in latere resoluties de rooilijn aan de Dam nog een paar maal naar voren of achteren verschuift. De oriëntatie van de kavel blijft hierbij dezelfde, maar de relatie met het kerkhof gaat verloren.³⁸

De enige andere opmerking over de oriëntatie van het gebouw lezen we in 1647. Op 8 april vraagt de vroedschap zich af "(...) off 't niet gevoeglijcker zoude comen dat de voorgevel

van 't Stadthuys draije op de kerckdeur aen (...)".³⁹ Deze opmerking werd gemaakt vlak voordat men met het heien zou gaan beginnen. Over de oriëntatie van het gebouw na de draaiing hoeft dus geen twijfel te bestaan: dat is de uiteindelijke gebouwde toestand. Dit wordt nog ondersteund door de opmeting uit 1648 waarin de oriëntatie van het gebouw overeen komt met de omschrijving uit de vroedschap.⁴⁰ Over de betekenis van deze draaiing lopen de meningen sterk uiteen. Boeken ziet hierin het moment dat de vroedschap eindelijk inzag dat de plaatsing van het gebouw langs de Gasthuissteeg geen goed idee was: "Welk een mooi Damplein laat zich volgens de resolutie van 1647 denken!".⁴¹ In vergelijking met zijn reconstructie van de eerdere fases komt het gebouw nu inderdaad veel ordelijker aan de Dam te liggen. Terwen ziet in vergelijking met de tekening van Cornelis Danckerts uit 1643 de draaiing begrijpelijk als een betreurenswaardige vermindering van stedenbouwkundige kwaliteit. De rigoreuze ordening uit 1643 is immers verloren gegaan. Hij zegt dan ook: "Idealistische ruimtelijke schema's zijn (...) definitief overboord gezet toen men bij de resolutie van 1647 het stadhuisblok draaide (...)".⁴² Kuyper zag in de rotatie een politiek motief. De draaiing was het zichtbare resultaat van de toen actuele machtsstrijd tussen de liberale en de conservatieve factie uit de vroedschap. Het symbool van de liberalen was het wereldlijke stadhuis, het symbool van de conservatieven de kerk. De liberale partij moest hierbij blijkbaar toegeven op de kerkelijken. De rotatie was het gevolg van: "(...) het drijven van de kerkelijke partij (Burgemeester Backer), om het transept met de ingang van de Nieuwe Kerk aan de Dam te krijgen (...)".⁴³ Vlaardingerbroek volgt Kuyper en zegt: "Door de draaiing moest het stadhuis als het ware wijken voor de kerk (...)". Hij noemt het stedenbouwkundige resultaat van dit besluit "buitengewoon ongelukkig".⁴⁴

Wanneer men de reconstructie van Boeken als uitgangspunt neemt is de rotatie 19 graden met de klok mee (afb. 5h). Wanneer men het ontwerp in de tekening van Danckerts als uitgangspunt neemt is er een ongeveer even grote rotatie tegen de klok in. In beide gevallen is deze aanzienlijk. Het is om die reden misschien niet gek dat de auteurs aan de draaiing zoveel waarde hechtten. Er moet wel veel op het spel gestaan hebben om een dergelijk ingrijpende verandering nodig te maken. In de alternatieve reconstructie is de hoekverdraaiing ongeveer 9 graden tegen de klok in. Dit is een veel minder grote verandering. In de volledige serie valt de draaiing nauwelijks op (afb. 6h). Wanneer men stedenbouw ziet als een zaak van alles of niets en de tekening van Danckerts uit 1643 als maatstaf neemt, dan blijft er van de ruimtelijke kwaliteit na de draaiing inderdaad weinig over. Het volledig regelmatige plein is verdwenen. Dit zou echter voorbij gaan aan het feit dat ook een niet volledig regelmatig plein goed waarneembare ruimtelijke kwaliteiten kan hebben. Ook in de nieuwe toestand zou een toeschouwer, rondkijkend op de Dam, altijd een heldere relatie hebben kunnen zien tussen het stadhuis, de waag, het Huis onder 't Zeil en de bebouwing langs de zuidoostzijde. In stedenbouwkundige termen verandert er dan ook niet veel. De wezenlijke ruimtelijke kenmerken blij-

ven net als in 1642 bij het kerkhof behouden. Wat ook de reden voor de draaiing geweest is, zij was tamelijk bescheiden. Zij biedt niet voldoende aanleiding om ofwel de ruimtelijke kenmerken van de Dam geheel anders te waarderen, of als bewijs voor een politieke strijd, zelfs al zou de kavel inderdaad zijn gedraaid op verzoek van de kerk. Net als in 1642 hoeft de draaiing “op de kerckdeur aen” niets anders te beduiden dan een bepaalde richting.⁴⁵

De tekening van Cornelis Danckerts de Rij uit 1643

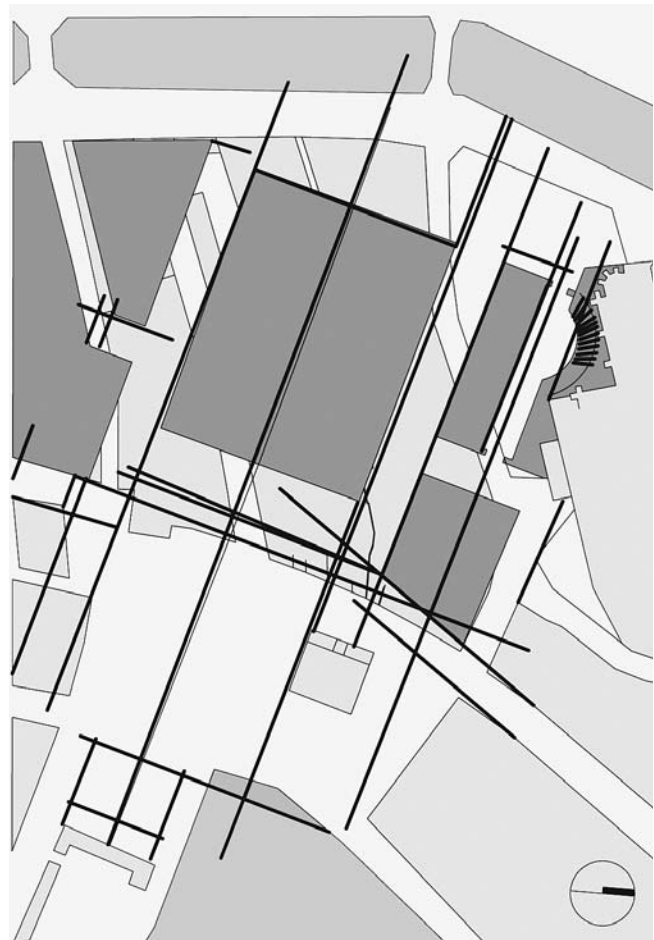
De tekening uit 1643 die is gesigneerd door Cornelis Danckerts de Rij past goed in de alternatieve reconstructie van de vroedschapsresoluties (afb. 3). Omdat Danckerts de stadslandmeter was, is het verleidelijk te denken dat het ontwerp in de tekening werd gemaakt in opdracht van de vroedschap. Is deze gedachte terecht? Sinds hij in 1948 werd gepubliceerd door Boeken, is er veel over deze tekening gezegd. Met name het auteurschap van de ontwerpen die op de tekening zijn te zien is omstreden. Het document is eigenlijk samengesteld uit drie, elkaar overlappende tekeningen. Naast een tekening in inkt van de in 1643 bestaande situatie zijn dit een globaal ontwerp in rood krijt en een ontwerp in zwarte inkt waarin een uitgewerkte plattegrond van een gebouw is te zien (zie het detail in afb. 8). Daarnaast is er een groot aantal ingekraste hulplijnen op de tekening te vinden, alsook hulplijnen in potlood. Weliswaar staat de naam van Danckerts onder de tekening, maar omdat er verschillende lagen zijn, is het niet duidelijk of hij voor een, twee of drie van de lagen verantwoordelijk is.

Kuyper formuleerde deze gedachte in 1977 als eerste. Hij sprak van: “(...) een (anoniem) stadhuisontwerp (...), ingetekend in de stedenbouwkundige planning door de landmeter Cornelis II de Rij in 1643”.⁴⁶ Kuyper dacht nog dat er twee lagen in de tekening te zien waren. Op het ontwerp in rood krijt werd in 1979 gewezen door Terwen, toen het origineel van de tekening werd gevonden in Leiden.⁴⁷ Hij merkte op dat voor Kuyper’s suggestie van een onderlegger geen bewijs bestaat, maar hij nam de opmerking niettemin serieus: “De vraag is (...): kan Danckerts voor het geheel aansprakelijk gesteld worden, of leverde hij alleen de opmeting van de bestaande situatie, terwijl een ander daarop een ontwerp ontwikkelde?”.⁴⁸ Terwen achtte het zo goed als zeker dat we hier te maken hebben met een door de stad uitgegeven onderlegger. Hij schreef het ontwerp in zwarte inkt uiteindelijk aan Danckerts toe, maar gaf toe dat hierover geen zekerheid bestaat. Vlaardingerbroek gaf in 2004 een andere draai aan het idee van een onderlegger. Hij zei: “(...) fase 1 en 2 zijn door De Rij getekend, terwijl fase 3 door iemand anders is vervaardigd.” Hij kwam tot deze conclusie op grond van het in zijn ogen te grote verschil in tekentechniek tussen het rode en het zwarte ontwerp.⁴⁹

De stelling van Vlaardingerbroek is voor onze reconstructie van groot belang. Als deze klopt, dan staat niets ons in de weg om de tekening te interpreteren als een door de stad ter beschikking gesteld document met stedenbouwkundige randvoorwaarden waarnaar geïnteresseerden zich moesten voegen.

Wanneer Danckerts slechts voor de tekening van de bestaande situatie verantwoordelijk is, dan was er weliswaar een van hogerhand afgebakend plangebied, maar geen verdere suggestie hoe dit moest worden ingedeeld.⁵⁰ In de reconstructie van Boeken is de vroedschap nog een stedenbouwkundige brekebeen die een mooi gebouw wilde, maar pas op het allerlaatste moment inzag dat het nieuwe stadhuis een goede inpassing nodig had. De hierboven voorgestelde reconstructie impliceert dat dit bewustzijn er al vanaf het begin was, maar indien Vlaardingerbroek gelijk heeft, dan neemt de vroedschap zelf de taak van stedenbouwkundige op zich en dient de architectuur zich te voegen naar een door de vroedschap uitgegeven stedenbouwkundig plan.

De stelling van Vlaardingerbroek krijgt extra gewicht omdat Terwen zo’n groot belang hecht aan het rode ontwerp uit de tussenlaag. Terwen stelt in zijn artikel uit 1979 dat er een belangrijk verschil is tussen het rode en het zwarte ontwerp. Het rode ontwerp is dan wel schetsmatig, het is te interpreteren als een veel verdergaande stedenbouwkundige ingreep dan het zwarte. Terwen ziet hierbij de potloodlijnen en de rode krijtlijnen als onderdeel van hetzelfde ontwerp (afb. 7). Omdat de potloodlijnen een veel groter gebied van de Dam

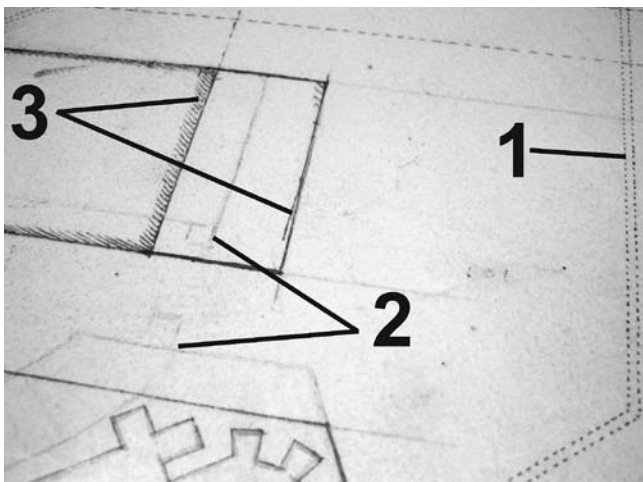

Afb. 7. Het ontwerp in rood krijt samen met de hulplijnen in potlood (tekening auteur).

beslaan, concludeert hij dat de ontwerper van deze laag de ontwerpogave voor het stadhuis aangreep om een omvattend plan voor de hele Dam te maken.⁵¹ Niet alle potloodlijnen zijn echter eenduidig te verbinden aan het rode ontwerp. Er zijn ook potloodlijnen te vinden die bij het zwarte ontwerp horen en lijnen die zowel bij het ene als het andere ontwerp kunnen horen. Daarnaast is het in het rode ontwerp duidelijk dat de krijtlijnen gebouwvormen aanduiden. Dit is voor de potloodlijnen niet het geval. Sommige lijnen lijken te suggereren dat de rooilijn van de bebouwing langs de Dam moet worden aangepast. Vergelijkbare lijnen lopen echter vrij door de ruimte en stoppen midden op de Dam, of in het Damrak. Er zijn lijnen die een gebied omsluiten, maar deze kruisen elkaar zodanig ruim, dat niet helder is of deze omsluiting is bedoeld, laat staan als gebouwomtrek moet worden gelezen.

Het is duidelijk dat in beide ontwerpen een wens te zien is om het ontwerp voor het stadhuis in samenhang te zien met de Dam als geheel, anders zouden de hulplijnen niet over de hele Dam te vinden zijn. Dat in de tekening echter een ontwerp is te zien voor dit hele gebied is onwaarschijnlijk. Juist de herkenbaarheid en beperkte omvang van de twee ontwerpen ten opzichte van de potloodlijnen laten zien dat de gewenste ruimtelijke samenhang zijn beslag moest krijgen in het stadhuis zelf en zijn onmiddellijke omgeving: de straten en begeleidende bebouwing aan weerszijden van het gebouw. De potloodlijnen waren hulplijnen, geen ontwerplijnen en zij ondersteunden beide ontwerpen, niet alleen het rode. Het rode en zwarte ontwerp zijn dus in hun stedenbouwkundige hoofdopzet vergelijkbaar. In beide gevallen gaat het om een rechthoekig gebouw met de korte zijde aan de Dam, aan de lange zijden begeleid door twee straten met aangrenzende bebouwing. Dit is precies wat er in de resoluties wordt gevraagd.⁵²

Al is het plan uit de tussenlaag niet zo uitgebreid als Terwen suggereerde, dit maakt de stelling van Vlaardingerbroek over het auteurschap van Danckerts niet minder belangrijk. Zover als Vlaardingerbroek kunnen we echter niet gaan. Zoals hij al opmerkt zijn er inderdaad grote verschillen in tekentechniek.

Afb. 8. Detailopname van de drie lagen in de tekening gesigneerd door Cornelis Danckerts de rij uit 1643 (foto auteur)

Afbeelding 8 laat in detail de drie lagen zien. Het toont het gebied tussen de Nieuwe Kerk (onder in beeld) en het nieuwe stadhuis (buiten beeld aan de bovenzijde). Geheel rechts is een stippellijn uit de onderlegger te zien (1). Deze is in de hele tekening zeer precies en netjes getekend in inkt. Het rode ontwerp (2) is juist schetsmatig. De lijnen zijn dik, sluiten niet mooi op elkaar aan en de vormen zijn grof. Het zwarte ontwerp (3) is weliswaar in inkt getekend, maar vrij slordig van uitvoering. Dit is bijvoorbeeld te zien in de arcering en in de latere toevoeging aan het hier zichtbare gebouw. Wanneer Vlaardingerbroek op basis van het verschil in tekentechniek tussen lagen 2 en 3 tot de conclusie komt dat Danckerts verantwoordelijk is voor de lagen 1 en 2, dan laat deze afbeelding zien dat deze conclusie niet houdbaar is. Er is immers een nog groter verschil in techniek tussen laag 1 en 2. Een ander verschil in techniek waar Vlaardingerbroek op wijst, is het feit dat er ingekaste hulplijnen worden gebruikt voor het zwarte ontwerp en niet voor het rode ontwerp. Dit is niet juist. Net als bij de potloodlijnen zijn er ingekaste lijnen te zien die samenhangen met het rode ontwerp. Zelfs de maatbalk - die ondubbelzinnig door Danckerts is getekend - is getekend over een ingekaste hulplijn. Nu is dit maar één lijn, maar als het gebruik van deze techniek een argument is voor toeschrijving van de tekening aan een of meerdere ontwerpers, dan zouden we hier juist moeten concluderen dat alle lagen van dezelfde hand zijn.

Mocht het juist zijn dat de tekening een door de vroedschap geleverde onderlegger is, dan is het moeilijk voorstelbaar dat een zo precies getekende bestaande situatie zou zijn gecombineerd met een zo slordig getekend stedenbouwkundig ontwerp. Voor deze kwestie moet de conclusie blijven dat het onduidelijk is wie verantwoordelijk is voor welke laag. In de tekening zijn enkele fragmenten van een ander handschrift te lezen. Terwen refereerde hier in 1979 al aan.⁵³ Wellicht dat een vergelijking met het handschrift van andere ontwerpers opheldering kan geven. Wat we wel weten is dat de ruimtelijke kenmerken van de twee plannen uit de tekening in principe dezelfde zijn als die we konden afleiden uit de resoluties: in alle gevallen is er sprake van een orthogonaal gebouw met begeleidende straten in een monumentale, ingekaderde positie aan de Dam. Het enige verschil is dat in deze tekening de directe verbinding met de brug over de Voorburgwal is opgegeven. Daarvoor in de plaats komen een paar andere ingrepen die het gebouw nog sterker verankeren in z'n omgeving, bijvoorbeeld de zichtlijn op de Waag, de axiale opstelling ten opzichte van het Huis onder 't Zeil, of de poorten die op verschillende plaatsen een overgang maken tussen oud en nieuw. De tekening bevestigt de stedenbouwkundige reikwijdte van de resoluties en geeft aanvullend inzicht over de manier waarop ontwerpers hieraan probeerden vorm te geven. Er is echter geen bewijs dat de tekening een door de vroedschap uitgegeven stedenbouwkundig plan bevat.

De Duyvel aen de keeten

De resolutie van 10 december 1642 bevat een onopgehelderde passage die onze reconstructie mogelijk kan bevestigen of

ontkrachten. Er wordt gesproken over een verbreding van de straat aan de noordzijde van de kavel van 26 naar 30 voet.⁵⁴ Hiervoor moeten meer huizen worden onteigend dan voorzien.⁵⁵ De burgemeesters krijgen daarom toestemming van de vroedschap een kleine groep huizen te onteigenen, te beginnen bij het huis “Duyvel aen de keeten” tot aan een niet met name genoemd steegje toe. Dit is een belangrijke aanwijzing. Vooral omdat hij uit 1642 komt - het jaar waarin een precieze positiebepaling van het stadhuis mogelijk lijkt. De noordgrens van de kavel loopt bij Boeken heel anders dan in de alternatieve reconstructie. De plaats van het huis ‘Duyvel aen de keeten’ kan dus doorslaggevende informatie geven over de juistheid van elk van de opvattingen. Het is mij op dit moment nog niet bekend waar dit huis heeft gestaan.

Een andere onbeantwoorde vraag is waarom de verbreding van de straat tot op de voet nauwkeurig werd aangegeven. Waarom zou het in dit vroege stadium van de planvorming nodig zijn om zo’n klein detail zo precies vast te leggen? We hebben in de alternatieve reconstructie gezien dat de straat aan de noordzijde aansluit op de brug over de Nieuwezijds Voorburgwal. Het is de moeite waard te onderzoeken of bijvoorbeeld deze brug, of de daar vlakbij liggende stegen, in die tijd zijn verbreed naar 30 voet. Mocht dit zo zijn, dan is het niet verwonderlijk dat de vroedschap dit punt meteen wilde meenemen in de planning van de nieuw aan te leggen straat. Ook dit aspect moet nog verder worden onderzocht.

Besluit

De reconstructie van Boeken heeft richting gekregen door een tekening uit 1639 die niet in de resoluties wordt genoemd. Op basis van deze indirecte bron deed Boeken een reeks aannames die in het licht van de bekende gebouwwontwerpen en het monumentale eindresultaat niet goed zijn te verklaren: de kavel staat lange tijd vreemd ten opzichte van de Dam, er zijn geen orthogonale gebouwen mogelijk, er is een vreemd contrast met de tekening van Danckerts uit 1643 en er komt een grote nadruk te liggen op de draaiing van 1647. De hier voorgestelde reconstructie is gebaseerd op een analyse van gegevens die uit de resoluties zelf komen. Zij vormt een coherent geheel zonder grote coupures. Het beeld van de Amsterdamse vroedschap dat hierin naar boven komt, is dat van een organisatie die vanaf het begin van de planvorming in 1639, doelbewust op zoek was naar een manier om een monumentaal, rechthoekig gebouw op een goede manier te plaatsen in zijn omgeving. Esthetische en functionele doelen werden hierbij in overeenstemming gebracht. De oriëntatie en plaatsing van het gebouw stonden hierbij niet ter discussie. Wanneer er over dit thema iets te melden valt, zoals bijvoorbeeld in 1642 of 1647, dan laten de bedoelingen van de vroedschap zich voldoende duidelijk afleiden uit de resoluties. Deze bedoelingen hoeven hierbij niet gezien te worden als star en zonder interpretatieruimte. Zowel de aanpassing van de rooilijn in 1642, de iets andere oriëntatie van het ontwerp uit de tekening van Danckerts uit 1643, alsook het besluit tot draaiing in 1647 kunnen worden geïnterpreteerd als het gebruik maken van een

voorhanden zijnde speelruimte. De stedenbouwkundige randvoorwaarden die uit de reconstructie zijn af te leiden, blijven in beide aanpassingen herkenbaar, al is het duidelijk dat het ontwerp van 1643 een verdergaande samenhang tussen gebouw en openbare ruimte laat zien dan de oplossing uit 1647. Deze randvoorwaarden kunnen in eigentijdse termen worden samengevat als een monumentale inpassing van het gebouw tussen pleinwanden, het vormen van een stedenbouwkundig ensemble met andere gebouwen aan het plein, de begeleiding van het nieuwe gebouw met straatwanden, een streven naar orthogonaliteit en het rationaliseren van de wegenstructuur.

De reconstructie opent de weg naar een herwaardering van de Amsterdamse vroedschap als opdrachtgever met oog voor binnenstedelijke ruimtelijke kwaliteiten en hoe die door haar handelen konden worden verbeterd. Naast de vraag of deze ambities ook op andere plaatsen in de Amsterdamse binnenstad konden worden verwezenlijkt, roept dit de vraag op hoe men in andere Hollandse binnensteden in deze tijd met dit soort opgaven omging. Amsterdam was immers niet de enige stad met een sterk groeiende bevolking, een bloeiende economie en een behoefte aan representatieve gebouwen. Een vergelijkend onderzoek biedt wellicht de mogelijkheid het hierboven genoemde stedenbouwkundige begrippenkader voor ruimtelijke transformaties van zeventiende-eeuwse binnensteden te verduidelijken of zelfs nog uit te breiden.

Noten

- ¹ Zie hiervoor R. Rutte: ‘Groeï en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw’, *OverHolland* 3(2006), 28-55. Het gaat hier om de steden Amsterdam, Groningen, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Vlissingen, Zwolle en Weesp.
- ² Dit artikel is geschreven als onderdeel van een promotieonderzoek aan de faculteit Bouwkunde van de TU-Delft naar stedenbouwkundige aspecten van binnenstedelijke transformaties in Hollandse binnensteden van de zestiende t/m de achttiende eeuw.
- ³ Bij binnenstedelijke ruimtelijke transformaties kan men denken aan veranderingen in de typologie van gebouwen en openbare ruimtes, functionele, esthetische en technische veranderingen. In dit artikel ligt de nadruk op de relatie tussen gebouw en openbare ruimte.
- ⁴ De belangrijkste literatuur over de aanloop tot de bouw van het stadhuis is (in chronologische volgorde): A. Boeken: ‘Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamsche Stadhuis’, *Jaarboek Amstelodamum* 17(1919), 1-30; A. Boeken, ‘Een stadhuisontwerp van 1643’ *Jaarboek Amstelodamum* 42(1948), 47-49; K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959; J. J. Terwen, ‘De herkomst van de Amsterdamse stadhuisplattengronden’, *Miscellanea I. Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 123-125, 321-322; W. Kuyper, ‘Vingboons’ Capitool’, *Spiegel Historiae* XI (1976), 614-622; W. Kuyper, ‘Wat een mooi Stadhuis’, *Jaarboek Amstelodamum* 69(1977), 73-88; J.J. Terwen, ‘Het Amsterdams Stadhuisplan van 1643: Analyse van een teruggevonden tekening’, *Bulletin KNOB* 78(1979), 109-122; K. Ottenheym,

- Philips Vingboons, (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989, 110-127; T. T. von der Dunk, 'De Amsterdamse Stadhuisplannen uit de jaren voor 1648: Het probleem van de chronologie, een analyse van de analyse', *Bulletin KNOB* 92(1993), 165-180; P. Vlaardingerbroek, *Het Stadhuis van Amsterdam: de verbouwing tot Koninklijk Paleis en de restauratie*, onuitgegeven promotieonderzoek, Universiteit Utrecht 2004.
- ⁵ Deze resoluties zijn als bijlage opgenomen in: Boeken 1919, 27-30.
- ⁶ Voor een klein biografisch overzicht van Danckerts, zie: Terwen 1979, 120.
- ⁷ Uit 1639 stamt bovendien een opmeting van de plattegrond van het oude stadhuis die hier buiten beschouwing blijft. De opmeting van de omgeving van het stadhuis uit 1639 (Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, stadsgedeelten 636) wordt door Terwen overigens toegeschreven aan Hendrick Danckerts (Terwen 1979, 119). Uit 1643 komt een opmeting van de Dam en omgeving met daarin een ontwerp voor het stadhuis (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, plaatsnummer IX-10-045). Uit 1648 komt een tekening van de Dam en omgeving met daarin een aanduiding van twee kavels t.b.v. het stadhuis (Stadsarchief Amsterdam, stadsgedeelten 635). Danckerts is waarschijnlijk verantwoordelijk voor (het origineel van) de opmeting uit 1648. De weergave van de omgeving van de Dam in deze tekening heeft grote overeenkomsten met die uit 1643. Dit is niet vanzelfsprekend. Tussen de opmetingen van Danckerts uit 1643 en 1639 zijn bijvoorbeeld grote verschillen te zien. Vermoedelijk is de hoofdopzet van de tekening van 1648 gekopieerd van die uit 1643 of zijn beide tekeningen gekopieerd van een gemeenschappelijk origineel.
- ⁸ Een uitzondering is wellicht de tekening uit 1648. In de resolutie van 8 april 1647 wordt gesproken van een verbreding van de Nieuwezijds Voorburgwal die in een tekening is vastgelegd met een zwarte streep. In de tekening uit 1648 is een dergelijke streep te zien. In deze tekening is duidelijk te lezen dat het om een kopie gaat. Wellicht stamt het origineel uit 1647.
- ⁹ Zie voor een overzicht: Ottenheim 1989, 114-127.
- ¹⁰ Hoewel het duidelijk is dat de vroegste tekeningen van het ontwerp van Van Campen uit 1648 stammen, blijft de vraag open wanneer met dit ontwerp werd begonnen. De vroedschap keurde de verbreding van de kavel goed op 18 juli 1648, maar met het heien werd al in januari begonnen, terwijl de uiteindelijke oriëntatie van het gebouw al in 1647 werd bepaald.
- ¹¹ Zie hieronder bij "De interpretatie van Boeken verklaard".
- ¹² Boeken 1919 (zie noot 4)
- ¹³ Vier hiervan geven een interpretatie van de resoluties. De eerste en de laatste tonen de oorspronkelijke en de uiteindelijk gebouwde situatie. Een van de kaartjes toont een suggestie voor de inpassing van een ontwerp van Philips Vingboons.
- ¹⁴ De lange zijdes hebben verschillende maten en er worden geen maten van de achterzijde van de kavel gegeven.
- ¹⁵ Op 5 maart 1642 wordt besloten dat de voorzijde van de kavel zal lopen van de hoek van de Kalverstraat in de richting van het Ellendige Kerkhof. Op 8 april 1647 wordt besloten de voorgevel van het stadhuis te draaien in de richting van het zuidtransept van de Nieuwe Kerk.
- ¹⁶ De verwarring komt door zijn tekening met het ontwerp van Vingboons, die geen reconstructie is van een resolutie. Zie: Boeken 1919, 13-17.
- ¹⁷ Op een andere plaats in zijn tekst suggereert Boeken dat er een richtingstrijd was in de vroedschap tussen leden die voor een groot, ambitieus project waren en leden die een bescheidener opzet wilden. Het ontwerp van Vingboons zou dan in opdracht van het eerste kamp gemaakt moeten zijn. Zie: Boeken 1919, 12.
- ¹⁸ De frontale positie aan de Dam moet immers worden opgegeven waardoor de relatie met de Waag en het Huis onder 't Zeil wordt verzwakt.
- ¹⁹ Boeken 1948 (zie noot 4)
- ²⁰ In zijn artikel zegt hij dat deze tekening hem "indertijd zoveel vraagpunten zou hebben kunnen ophelderen", maar Boeken verzuimt te vertellen welke dat zijn.
- ²¹ Met name in: Kuyper 1977, Terwen 1979, Vlaardingerbroek 2004.
- ²² Zie bijvoorbeeld: Stichting Koninklijk Paleis, *Het achtste wereldwonder, de bouw van het stadhuis, Nu het paleis op de dam*, Amsterdam 1982.
- ²³ Boeken 1919, 5.
- ²⁴ De afstand van Gasthuissteeg tot de erf scheiding in Danckerts' tekening bedraagt 223 voet De kavelbreedte die wordt genoemd in de resolutie van 28 januari 1640 is inclusief straten minimaal 200 en maximaal 210 voet. In de marge van de tekening staat een optelling van kavelbreedtes tot het huis "Botervat". De som hiervan bedraagt 189 voet.
- ²⁵ Boeken 1919, 27.
- ²⁶ "Doch, evenverre in 't ontwerpen der modellen bevonden zoude moogen worden daer toe meerder grondts, dan tot de voorschr. diepte ende breedte toe van noode te zijn, om de kaemers zael ende ver trekken niet te bekrompen te maeken, ende 't werk zijn volle beslagh te geven zullen ze 't zelve in den Raedt brengen om naerder daer op gedisponeert te worden"
- ²⁷ Anoniem gevelontwerp voor het Amsterdamse stadhuis, Musée des Arts Décoratifs, Parijs. Zie voor een behandeling van deze tekening, Ottenheim 1989.
- ²⁸ Boeken 1919, 9-10.
- ²⁹ Ibid., 11.
- ³⁰ Ibid., 28.
- ³¹ Ibid.
- ³² Er wordt weliswaar gesproken over straten ter weerszijden van het gebouw, maar er wordt niet gezegd dat dit bestaande straten moeten zijn, laat staan de Gasthuissteeg.
- ³³ Het verschil tussen de twee resoluties is de verkorting van de kavel op 10 december 1642. Hierdoor blijft er ruimte over aan de Nieuwezijds Voorburgwal of de Dam. Boeken ging er in zijn reconstructie van uit dat de extra ruimte aan Voorburgwal moest komen te liggen, waarschijnlijk om het verband met het Ellendige Kerkhof niet te verliezen. In mijn ogen is het kerkhof in de resolutie genoemd om een richting aan te duiden, niet om een fysiek verband met het kerkhof vast te leggen. Bij de vorm die volgt uit de resolutie uit december is het duidelijk dat de kavel in de richting van de Voorburgwal moest worden verschoven en dat de extra ruimte aan de Dam moest komen te liggen. De resoluties beschrijven in de eerste plaats een kavelvorm, geen gebouwomtrek. Wanneer de kavelmaten tot een onregelmatige vorm leiden is dat niet omdat een onregelmatig gebouw gewenst was, maar omdat de context niet regelmatig was. De schuine achterzijde van de kavel is dus bedoeld om aan te kun-

nen sluiten op de Voorburgwal. Blijkbaar moest de Dam worden vergroot. Deze gedachte wordt ondersteund door het voorplein in de tekening van Danckerts uit 1643 en de resolutie van 20 november 1645, waarin werd vastgelegd dat de kavel op 58 voet van de wal kwam. Ook dit betekende dat de voorkant van de kavel aan de Dam verder naar achter kwam te liggen.

³⁴ Boeken 1919, 27.

³⁵ Ibid., 29.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., 28.

³⁸ Zie ook noot 31.

³⁹ Boeken 1919, 30.

⁴⁰ Tekening toe te schrijven aan Danckerts 1648, zie noot 6.

⁴¹ Boeken 1919, 19.

⁴² Terwen 1979, 112.

⁴³ Kuyper 1977, 74.

⁴⁴ Vlaardingerbroek 2004, 29. In hun vergelijking tussen de tekening van Danckerts en de uiteindelijke situatie maken Terwen, Kuyper en Vlaardingerbroek niet duidelijk of zij er van uitgaan dat het ontwerp uit 1643 model kan staan voor de wens van de vroedschap gedurende de hele periode van 1639 tot 1647.

⁴⁵ In tegenstelling tot de draaiing uit 1647, leidt de verbreding van het gebouw in 1648 juist wel tot een fundamenteel andere ruimtelijke opzet van de Dam. De heldere inpassing van het gebouw is verdwenen. De Nieuwe Kerk kan voor het brede stadhuis niet dezelfde ruimtelijke inpassing bieden als de Waag voor het smalle. Het nieuwe gebouw vormt ook geen ensemble meer met de Waag en het Huis onder 't Zeil: het domineert deze. Ook de vorm van het plein is ambigu geworden: vooral aan de oost- en noordzijde is er nu geen duidelijke ruimtelijke begrenzing meer. Wanneer men de gebouwde situatie als weinig geslaagd beoordeelt, dan ligt de werkelijke aantasting van de ruimtelijke kwaliteit niet in de draaiing, maar in de verbreding van het gebouw.

⁴⁶ Kuyper 1977, 74.

⁴⁷ Van deze tekening bestaan kopieën in het Stadsarchief Amsterdam en in de collectie van de TU Delft die wordt bewaard in het NAI in Rotterdam. Het origineel bevindt zich in de collectie Bodel Nijenhuis in de bibliotheek van de Universiteit Leiden (zie noot 6).

⁴⁸ Terwen 1979, 118.

⁴⁹ Vlaardingerbroek 2004, 25.

⁵⁰ Een opvallend detail is dat de gestippelde afbakening van het plangebied laat zien dat ook het kerkhof van de Nieuwe Kerk hier al deel van uitmaakte.

⁵¹ Terwen 1979, 112.

⁵² In de resoluties van 28 januari 1640, 5 maart 1642 en 10 december 1642 wordt gesproken over een kavel met begeleidende straten.

⁵³ Terwen 1979, 121.

⁵⁴ Boeken 1919, 28.

⁵⁵ Hier stoten we op een van de ongerijmdheden van de resoluties. De straat moet 4 voet worden verbreed, maar de breedte van de kavel wordt 7 voet kleiner. Per saldo worden kavel plus straat dus 3 voet smaller. Waarom er desondanks meer huizen moeten worden onteigend is onduidelijk.